

УДК 811.111 : 81'373.421

ЛЮДМИЛА АЛЕФІРЕНКО

(Полтава)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ВЛАСТИВОСТІ СИНОНІМІЧНИХ І ВАРІАНТНИХ ОДНОКОРЕНЕВИХ ТЕРМІНОУТВОРЕНЬ

Ключові слова: семантична структура, смисловий компонент, дериват, суфіксальна морфема, словотвірна структура, твірна основа, синонімічні однокореневі терміни, варіантні однокореневі терміни.

Незважаючи на численні дослідження структурно-семантичних особливостей термінів вітчизняними та зарубіжними лінгвістами, дотепер немає єдиної думки про можливість існування синонімічних відношень у термінологічній лексиці, зокрема серед однокореневих терміноутворень, як-от: 1. *conduction* – *conductance* – *conductivity*; 2. *hormonal* – *harmonic*; 3. *depressive* – *depressing*; 4. *electric* – *electrical* з відповідними інваріантними семантичними ознаками: 1. «електропровідність»; 2. «той, що стосується гормонів, той, що діє як гормон, гормональний»; 3. «той, що викликає зниження діяльності, депресивний»; 4. «електричний».

Одні вчені вважають, що терміни, виражаючи певне наукове або технічне поняття, містять у собі лише концептуальний зміст і є емоційно нейтральними мовними знаками, які виконують суто номінативну функцію, що позбавляє їх можливості утворювати синонімічні відношення. Так, О.Н. Толікіна, заперечуючи можливість утворення синонімів у термінологічних системах, зазначає: «Те, що вважається термінологічною синонімією, є явищем дублетності, яке загалом зустрічається в мові» [7, с. 61].

На думку інших дослідників, багато термінів характеризуються певними емоційно-експресивними властивостями, які визначають наявність у мові об'єктивних факторів, що детермінують утворення синонімічних однокореневих термінів. Перш за все образність однокореневих термінів зумовлюється метафоричністю й метонімічністю твірної основи, які, переплітаючись і ускладнюючись функціональними властивостями термінолексики, утворюють для багатьох термінів категорію тропічності [3, с. 35]. Це, зрозуміло, позбавляє однокореневі терміни суто концептуального змісту. Наприклад, іменник *coat*, який у загальноживаній лексиці виступає в значенні «пальто, верхній одяг», транспонуючись у процесі метафоризації в технічний термін, набуває нових семантичних компонентів, важливих смислових нюансів: 1. «ґрунтовка», 2. «покриття», 3. «лакування», 4. «облицювання». Крім того, у термінолексичі з'явився синонімічний цьому терміну (*coat*) дериват *coating*, утворений шляхом сполучення суфікса *-ing* із твірною основою *coat-*, який відрізняється від твірного терміна більш складною семантичною структурою, яка включає в себе шість смислових компонентів замість чотирьох. Пор.: *coating* – 1. «шар», 2. «покриття», 3. «нанесення покривельного шару», 4. «шпаклівка», 5. «ґрунтування», 6. «облицюван-

ня». Кожен компонент семантичної структури твірного і похідного однокоренового терміна є відображенням у свідомості носія цієї мови диференційних ознак, властивих денотату або набутих ним у цьому мовному середовищі.

Як слушно зазначає В.М. Овчаренко, «логічне терміноутворення спеціального наукового поняття, тобто набуття загальноживаним словом термінологічного значення, передбачає відображення його суттєвих ознак через відповідні диференційні семи, а лінгвістичне – являє собою співвіднесеність поняття, яке термінується і яке раніше виражалося описово, з певною мовною одиницею, яка потім функціонує як назва відповідного поняття» [8, с. 6].

Усі властивості і зв'язки об'єктів зовнішнього світу, які позначають відповідні однокореневі терміни, відображаються в їхніх смислових структурах у вигляді сем, які, як і самі властивості і зв'язки, є ієрархічними утвореннями, виробленими людським розумом у процесі пізнання об'єктів і виділення в них суттєвих ознак [4, с. 10]. Процес актуалізації певної семи перебуває в нерозривному зв'язку з екстралінгвістичною ситуацією, яка вносить нове осмислення тієї чи тієї властивості предмета.

Однокореневі терміни, утворені від метафоризованих слів загальноживаної лексики, набувають відповідного емоційного забарвлення, що зумовлює встановлення синонімічних відношень між словотвірними термінами. Таким чином, уже сам спосіб утворення однокоренових термінів обумовлює розвиток у терміносистемі синонімічних відношень. Тому, як справедливо відзначає І.В. Зубченко, «синонімія в реальній термінології продовжує існувати і отже вимагає послідовного вивчення» [2, с. 42].

Особливу актуальність при цьому набуває дослідження семантико-словотвірних властивостей однокоренових термінологічних синонімів, які відрізняють їх від однокоренових термінологічних варіантів.

Складність диференціації синонімічних однокоренових термінів і варіантних однокоренових терміноутворень полягає у формальній схожості їхньої словотвірної структури. Однак, на наш погляд, однокореневі синоніми і варіанти в термінології, як і в загальноживаному словниковому складі, мають суттєві семантико-словотвірні і формально-граматичні відмінності.

Варіантні однокореневі терміноутворення, на відміну від синонімічних однокоренових термінів, характеризуються такими диференційними ознаками: 1) ідентичністю лексичних і граматичних значень (наприклад, варіантні однокореневі терміни *arrestor/arrester* мають абсолютно тотожні лексичні значення: 1. «клямка», 2. «засувка», 3. «розрядник», 4. «запобіжник від перенапруги»); 2) сполучуваністю однокоренових твірних основ із формотворчими афіксами або морфонологічною варіантністю будь-яких структурних елементів терміна (*combustive/combustible* – «топливний, паливний», *butyrous/butyraceous* – «маслянистий»); 3) матеріально вираженою лексико-семантичною спільністю (*elliptic/elliptical* – «еліптичний», *electric/electrical* – «електричний»); 4) невідповідністю «між матеріальними, звуковими відмінностями, і відмінностями лексико-семантичними, при яких перші не виражають останніх» [4, с. 9], наприклад, *alloyage/alloying* – «сплавлення металу».

Отже, характерною властивістю варіантних однокореневих терміноутворень є тотожність їхніх термінологічних значень. На відміну від варіантних термінів, однокореневі терміни-синоніми мають диференційні смислові компоненти (семи), які, як правило, детермінуються сполучуваністю та інтеграцією семантики твірної основи і словотвірних афіксів. Пор. семантичну структуру таких однокореневих термінів-синонімів: 1. *accelerant* – «каталізатор» і *accelerator* – 1. «каталізатор», 2. «прискорений електрод», 3. «дросельна заслінка».

Отже, однокореневі терміни-синоніми – це такі словесні знаки вторинної номінації, план вираження яких при формальній відмінності дериваційних афіксів характеризується спільністю кореневої морфеми, а план змісту при різній конотації – семантичною інваріантністю, тобто спільністю словотвірного і сигніфікативного значення. Основою об'єднання однокореневих терміноутворень у синонімічні ряди є єдність предметно-понятійного змісту. Називаючи одне й те ж поняття, кожен член термінологічного синонімічного ряду по-різному диференціює його окремі властивості, створюючи, таким чином, можливість варіювання форм вираження думки, що приводить до внесення тонких семантичних відтінків у значення однокореневих терміноутворень.

Аналіз словотвірної сполучуваності однокореневих термінів показав, що найбільш продуктивними синонімічними суфіксами, за допомогою яких утворюються однокореневі ад'єктивні та субстантивні термінологічні деривати, є, відповідно, такі: а) *-ary; -al; -ive; -ing; -ed; -y; -able; -ate*; б) *-age; -ing; -ment; -ing; -ance; -tion*.

Однак слід зазначити, що синонімічні відношення між членами цих суфіксальних рядів виникають і детермінуються певною семантичною і словотвірною здатністю цих афіксів вибірково сполучатися з відповідними твірними основами. Наприклад: *creepage – creeping; alternating – alternative; closing – closure*. При цьому постійно виникає необхідність розмежування синонімічних суфіксів та суфіксальних варіантів (суфіксальної тотожності), оскільки, як зазначає Ф. де Соссюр, «увесь механізм мови базується виключно на тотожностях і відмінностях, причому ці останні є зворотною стороною перших» [6, с. 141].

При диференціації суфіксальної синонімії і варіантності необхідно враховувати як функціональну значущість слово- і формотворчих елементів, так і їхню фонематичну та семантичну схожість, тобто спільність їхнього словотвірного значення. Наприклад, словотвірні афікси *-ment, -ing, -age*, маючи різні функціональні ознаки, фонематичні відмінності, а також диференційні семантичні властивості, утворюють у сполученні з відповідними твірними основами синонімічні однокореневі терміни: *embossment* – 1. «рельєфність», 2. «витискання, витиск» і *embossing* – 1. «витискання, видавлювання», 2. «гофрування», 3. «вирізьблювання», 4. «карбування, чеканення», 5. «викарбуваний малюнок або орнамент»; *cleavage* – 1. «розщеплення, розколювання», 2. «шаруватість, кліваж», 3. «слоїстість» і *cleaving* – 1. «розколювання», 2. «розщеплення».

Інші закономірності спостерігаються у варіантних однокореневих терміноутвореннях *arrestor/arrester* – «розрядник, запобіжник від перенапруги»; *agriculturer/agriculturist* – «землевласник, агроном»; *combustive/combustible* –

«пальний, паливний»; *clayed/clayish* – «глинистий»; *colourating/colouring* – «фарбування, забарвлення».

У наведених прикладах суфікси *-or/-er*; *-er/-ist*; *-ive/-ible*; *-ed/-ish*; *-tion/-ing* характеризуються дистрибутивними відношеннями вільного варіювання, спільністю словотвірного значення і тому в сполученні з ідентичною твірною основою утворюють варіанти одного й того ж терміна.

Найважливішою передумовою утворення варіантних однокореневих термінів є наявність відповідних структурно-граматичних засобів англійської мови. Морфологічне варіювання однокореневих термінів зумовлюється їхньою смисловою тотожністю, яка зберігається при тих чи тих модифікаціях афіксальних морфем, що сполучаються з однокореневою твірною основою. Наприклад, формальна відмінність суфіксальних морфем *-ic/-ical* в однокореневих термінах *cosmogonic/cosmogonical*, а також *-ate/-ed* у терміноутвореннях *arcuate/arcuated*, зберігаючи смислову інваріантність відповідних однокореневих термінів, дозволяє все ж кваліфікувати їх як варіантні утворення. Цим, на наш погляд, і пояснюється той факт, що в термінолексичі сучасної англійської мови поряд із варіантними однокореневими утвореннями, які мають формальну (фонематичну) схожість, існує досить чисельна група однокореневих термінів із формально неоднаковими суфіксальними морфемами, що втратили свою смислову самостійність. Наприклад: *coagulant/coagulative* – «коагулювальний», *encasement/encasing* – «обшиття, обшивка, облицювання». Термінологічна варіантність такого типу характеризується досить тісними зв'язками із синонімічними терміноутвореннями, оскільки й ті, й ті утворюються за допомогою фонематично різних морфем. Проте відмінності між ними зумовлюються семантикою афіксів, які їх утворюють. Якщо фонематично різні афіксальні морфемні варіантні однокореневих термінів утрачають свою смислову самостійність, то афікси синонімічних однокореневих термінів, навпаки, детермінують своєрідність їхньої семантичної структури. При цьому семантична структура словотвірної морфемі реалізується у складі однокореневого терміна внаслідок взаємодії із семантикою твірної основи. Такі афікси або розширюють семантику твірної основи, або конкретизують її. Так, у семантичній структурі деривата *burnish* виділяються такі семи: 1. «поліровка», 2. «полірування». А смислова структура синонімічного йому деривата *burnishing*, утвореного шляхом сполучення твірної основи *burnish-* із суфіксом *-ing*, характеризується наявністю чотирьох компонентів: 1. «полірування», 2. «обкладання», 3. «обкладка», 4. «обробка тиском». Однак для англійського терміноутворення більш суттєвим є звуження та конкретизація термінологічного значення похідних однокореневих терміноутворень порівняно із семантикою твірної основи. Похідний однокореневий термін-синонім при цьому набуває більш вузької термінологічної спеціалізації, що зумовлене семантизацією словотвірних афіксів, яка передбачає «набуття однозначного змісту, що дозволяє віднести слово з цим формантом до певних, чітко виражених семантичних груп» [4, с. 122]. Пор. конкретизацію і звуження термінологічного значення похідного *bursting* стосовно семантичної структури твірної основи однокореневого терміна *burst* – 1. «вибух», 2. «спалах», 3. «розрив», 4. «викид» і

bursting – 1. «вибух», 2. «стріляння гірської породи», 3. «гірський удар».

Семантизація суфікса *-ing* детермінує звуження семантичної структури похідного терміна і в синонімічному ряді *decay/decaying*. Пор.: *decay* – 1. «затухання, спад», 2. «розпад», 3. «зниження», 4. «радіоактивний розпад», 5. «руйнування» – *decaying* – 1. «затухання, спад», 2. «радіоактивний розпад».

Компонентний аналіз семантичної структури твірних і похідних однокореневих терміноутворень переконливо показує, що сема як найменший смисловий елемент термінологічного значення існує в терміні, доки вона називає об'єктивно наявну розрізняльну рису денотата, якщо ж похідне однокореневе терміноутворення маніфестує предмет, який не має цієї риси, то відповідна сема редукується і потім усувається. У зв'язку із цим спеціалізація і звуження термінологічного значення похідного однокореневого терміноутворення здійснюється на основі лише окремих сем смислової структури твірного терміна, що є показником подальшого лексико-граматичного розвитку синонімічних однокореневих термінів і більш конкретного розкриття змісту певного поняття [1, с. 17].

Таким чином, однокоренева термінологічна синонімія і термінологічна варіантність об'єктивно існують у мові і є важливим показником системності термінолексики. Це вимагає не тільки їх визнання, але й послідовного розмежування, що забезпечить подальше впорядкування термінологічних систем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гречко В. А. Синонимия и деривация / В. А. Гречко // Термин и слово. – Горький, 1988. – Вып. 7. – С. 17.
2. Зубченко И. В. Синонимия и антонимия в терминологической лексике сахарного производства / И. В. Зубченко // Вопросы терминологии и лингвистической статистики : сб. науч. трудов. – Воронеж, 1986. – С. 42.
3. Муштенко Г. А. Категория тропичности и атропичности / Г. А. Муштенко // Вопросы терминологии и лингвистической статистики : сб. науч. трудов. – Воронеж, 1986. – С. 35.
4. Нікітіна Ф. О. Семантичні та словотвірні проблеми сучасної термінології : навч. посіб. / Ф. О. Нікітіна. – К. : Вища шк., 1978. – 34 с.
5. Овчаренко В. М. Формально-семантическая структура английских научно-технических терминов : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / В. М. Овчаренко ; Моск. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1966. – 30 с.
6. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики ; пер. с фр. : А. М. Сухотина; ред. Н. А. Слюсарева. – М. : Логос, 1999. – 296 с. – (Феноменология. Герменевтика. Философия языка).
7. Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е. Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии : сб. науч. трудов. – М., 1987. – С. 61.
8. Ходина Н. Т. Экстралингвистические и лингвистические факторы лексической сочетаемости : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук / Н. Т. Ходина. – Саратов, 1992. – 20 с.

ЛЮДМИЛА АЛЕФИРЕНКО

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СИНОНИМИЧЕСКИХ И ВАРИАНТНЫХ ОДНОКОРЕННЫХ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЙ

Статья посвящена исследованию структурно-семантических свойств синонимических и вариантных однокоренных терминообразований современного английского

языка. Рассматриваются различные точки зрения ученых на проблему интерпретации однокоренной синонимии в терминологии. Автор исследует особенности формирования смысловых структур синонимических и вариантных терминов. Большое внимание уделяется изучению механизма взаимодействия производящих основ и соответствующих суффиксальных морфем в процессе образования синонимических и вариантных терминов.

Ключевые слова: семантическая структура, смысловой компонент, дериват, суффиксальная морфема, словообразовательная структура, производящая основа, синонимические однокоренные термины, вариантные однокоренные термины.

LIUDMYLA ALEFIRENKO

STRUCTURAL AND SEMANTIC PROPERTIES OF SYNONYMIC AND VARIANT LEXICO-DERIVATIONAL TERMS

The article deals with structural and semantic properties of synonymic and variant lexico-derivational terms in Modern English. Different points of view of scholars on the problem of interpretation of lexico-derivational synonymy in the terminological lexicon are under consideration. The author investigates the peculiarities in the formation of semantic structures of synonymic and variant terms. Much attention is paid to the study of the mechanism of interaction of deriving stems and corresponding suffixal morphemes in the process of making synonymic and variant lexico-derivational terms.

Key words: semantic structure, semantic component, derivative, suffixal morpheme, derivational structure, deriving stem, synonymic lexico-derivational terms, variant lexico-derivational terms.

Одержано 6.06.2013 р.